

УДК 811.161.2

ПОХОДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ ОЗНАКИ ТА ГРАДУАЛЬНОСТІ

Зінченко С. В.

У статті робиться спроба аналізу поглядів відомих мовознавців на історію творення прикметника як окремого класу слів, на формування його синтаксичної категорії ознаки та граматичної категорії градуальності.

Ключові слова: атрибутивна функція, категорія, порівняльна граматики, праслов'янська мова, синкретичне ім'я, ступенювання.

В статье делается попытка анализа взглядов известных языковедов на историю создания прилагательного как отдельного класса слов, на формирование его синтаксической категории признака и грамматической категории градуальности.

Ключевые слова: атрибутивная функция, категория, сравнительная грамматика, праславянский язык, синкретическое имя, степени сравнения.

This article attempts to analyze the views of famous linguists on the history of the adjective as a separate class of words, the formation of its syntactic category feature and grammatical category graduality.

Key words: attributive function, category, comparative grammar, Proto-Slavic language, syncretic name, degrees of comparison.

У результаті порівняльно-історичних досліджень різних груп давніх і сучасних індоєвропейських мов було переконливо доведено, що іменник, прикметник та числівник становили колись єдину категорію імені.

Порівняльна граматики дозволяє відтворити більш архаїчну стадію граматичного оформлення імен, відображення якої репрезентується найдавнішими писемними пам'ятками індоєвропейських мов лише як пережитки, що потребують історичного пояснення. Ці факти, встановлені порівняльною граматикою, можуть бути правильно осмислені тільки в загальній глотогонічній перспективі розвитку мов [3, с. 209].

О. О. Потебня, спеціально акцентуючи увагу на питанні походження прикметників, відзначав, що мислення первісної людини не було ще здатне відокремити якість від предмета – носія цієї ознаки, тому мова обходила синкретичним іменем, або граматичною категорією субстанції. Підкреслюючи диференціацію прикметників як самостійної граматичної категорії від іменників, О. Потебня зауважує: "В історії мов, що розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із низки ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника й утворився із нього" [7, с. 60]. Дослідник, розвиваючи цю думку, писав, що "теперішня різниця між іменниками і прикметниками могла виникнути тільки так, що із імен, доволіно вживаних і так, й інакше, одна частина стала вживатися для означення речей, інша – переважно для означення тільки якостей. Коли до цього додалася формальна відмінність – розмежування іменника і прикметника відбулося" [7, с. 62]. В іншому місці загальновідомої праці "Из записок по русской грамматике" О. Потебня ще раз акцентував на цьому: "Різниця між іменником і прикметником не споконвічна. Прикметники виникли із іменників, тобто був період, який залишив у різних індоєвропейських мовах більш або менш явні сліди й дані, коли властивість мислилася тільки конкретно, тільки як предмет" [7, с. 69]. М. Марр, у свій час досліджуючи цю проблему, зауважував: "Поступово із частин речення виділяються імена, які служать основою для утворення дії, тобто дієслів перехідних і, пізніше, неперехідних; іменники за своєю функцією стають, виконуючи роль означення, прикметниками, які теж виділяються..." [4, с. 417].

Однак слід зауважити, що синкретичне ім'я, яке могло означати і предмет, і якість, по суті, не було ще в повному розумінні ані предметом, ані якістю, ані

іменником, ані прикметником. Воно було більш хитким, не володіло цілковито тією субстанційністю, яка притаманна імені-предмету при номінативній будові.

Ідею походження прикметника з іменника висловлювали й інші лінгвісти, зокрема Г. Гірт зазначав, що під час аналізу індоєвропейських імен помітним є факт виділення прикметників із меншої кількості основ порівняно з іменниками [10, с. 170–171]. На нерозчленованості іменника й прикметника в індоєвропейській правовій наголошував також і К. Бругман [9, с. 320–324]. Сучасні дослідники тільки підтверджують цю точку зору. Так, В. Жирмунський зауважував: “Справді, диференціація прикметників як самостійної граматичної категорії від іменника – явище в стадіальному відношенні порівняно пізніше” [3, с. 209]. Г. Пауль наголошував, що процес перетворення іменника в прикметник, хоча й маловідомий, існує й у наш час. Це перетворення відбувається за рахунок того, що із сутності значення іменника випадають якісь окремі елементи і в усякому разі такий елемент, як уявлення про субстанцію, так що залишаються тільки притаманні даній субстанції якості [6, с. 420]. Підтверджуючи це, В. Жирмунський підкреслював наявність такого явища в сучасних мовах, котрі зберегли більш архаїчну граматичну структуру. У них ім’я, що позначає предмет, поряд з іншим іменем функціонує як прикметник із значенням якості: наприклад, “камінь” + “хліб” = “твердий хліб”. І далі дослідник відзначив: “Тип “камінь” + “хліб” = “твердий хліб” разом із тим вказує шлях, яким відбувався розвиток нової граматичної категорії імені: таке словосполучення виходить із синтаксичного використання імені як атрибута до іншого імені” [3, с. 210].

Аналогічне бачення історії виникнення й розвитку прикметника як частини мови засвідчував і Л. Якубовський, який зауважував: “Оскільки властивості предметів розкриваються через інші предмети, то спершу назви тих або інших властивостей – це не що інше, як назви предметів, які, з точки зору мовців, є основними носіями цієї властивості або ознаки. Так, спочатку властивість твердого виражається тим же словом, що і “камінь”, яке, на думку мовців, стає переважним носієм ознаки “твердості”; те ж потрібно сказати про позначення “красного” (червоного) через кров або “голубого” через небо або ж через інші предмети. Звідси ясно, що на початковому етапі розвитку означення немає й не може бути мови про особливу категорію слів, що виражають ознаки предметів, – виразником властивостей є та ж граматична категорія імен, назв предметів” [8, с. 210]. Учений робить висновок, що у своїй генезі всі прикметники є відносними, семантично похідними від якоїсь назви предмета, через відношення до якого характеризуються інші або інші предмети.

Говорячи іще раз словами О. Потебні, “шлях від іменника до прикметника є атрибутивне використання іменника. Звідси можливість у подальшому морфологічного оформлення прикметника як самостійної граматичної категорії...” [7, с. 62].

Спираючись на факти з писемних пам’яток, О. Потебня висловив аргументовану думку про розуміння якості як субстанції, що реалізується в атрибутивності іменника: “У ст.-руськ. мові хоробръ – не тільки прикметник, але й іменник у значенні “молодець”, богатир (ієдинъ мъножьства пълковъ невидимыхъ бѣсовъ нь убояся, нь крѣпко стоя, яко храбръ сильнь...)” [7, с. 47]. І далі вчений зазначає: “Взагалі я думаю, що іменники на *-ьць*, *-иця* й інші суфікси, які не вносять ніякого особливого відтінку, крім іменникового й одиничності, безпосередньо утворені не від прикметників, а від іменників (бѣль молодець – бѣль молодь)... Прагнення приєднати до такого іменника суфікс *-ьць* могло бути бажанням відділити його від прикметника молодь і таким чином відокремити категорію прикметника” [7, с. 48].

Дослідження атрибутивного функціонування імен дають підстави твердити, що прикметник розвинувся на основі синтаксичної категорії означення. Природно, що передумови розвитку означення (прикметника) створюються лише тоді, як мовці навчаються виділяти ті або інші властивості предметів, порівнюючи ці предмети між собою, пізнаючи один предмет через інший. Це пізнання властивостей предметів розвивається не шляхом пасивного їх споглядання й співставлення, а в активному процесі виробництва, у процесі праці. Справжні

передумови для виникнення в мислі категорії властивості ознаки, а в мові – синтаксичної категорії ознаки і, далі, прикметника створюються тільки в міру того, як ті, хто спілкується, навчається відтворювати ті або інші властивості предметів, тобто робити що-небудь круглим, червоним, гірким та ін. [8, с. 210].

Отже, наступна стадія розвитку мислення передбачала формування окремої категорії прикметника. Свідомість людей на цій стадії розвитку відокремлює від сукупності випадкових атрибутів постійну ознаку предмета (об'єкта, явища). Мисленнєвий процес розмежування ознаки і субстанції й відобразила диференціація первісного синкретичного імені на іменник та прикметник.

Проблема походження ступенювання прикметників (і прислівників) також тісно пов'язана з питанням походження її як граматичної категорії в мовах індоєвропейської групи.

Досліджуючи прикметник, О. Потебня відзначав суттєві риси цієї частини мови – змінність за родами і ступенями, бо первісно в слов'янських мовах прикметник формально нічим не відрізнявся від іменника, якщо не брати до уваги здатність змінюватися за родами і ступенями [7, с. 111]. Історичний розвиток ступенювання прикметників стрункого висвітлення в працях О. Потебні не відбув. Дослідник тільки побіжно зауважив, що ступені порівняння відрізняють прикметники якісні (тобто безвідносні, але не присвійні і відносні) від іменників, що ця відмінність, сягаючи глибокої давнини, вказує на таку ж давність розряду прикметників якісних [7, с. 37]. В. Жирмунський писав, що невідповідність у використанні загального запасу суфіксів при творенні ступенів порівняння в різних індоєвропейських мовах свідчить про відносно пізні остаточне оформлення цієї категорії [3, с. 218].

Наголошуючи на ступенюванні як характерній рисі, що відрізняє прикметник від іменника, О. Потебня все ж зробив певний акцент на наявності деякої аналогії між іменниками та прикметниками саме у здатності творити ступені порівняння: "... прикметник формально нічим не відрізняється від іменника, якщо не брати до уваги здатність змінюватися за родами і ступенями, яка, хоча і меншою мірою, властива іменникам" [7, с. 111].

Аргументуючи думку про те, що колишньому синкретичному імені був властивий високий ступінь атрибутивності, О. Потебня навів факт із давньої мови періоду Київської Русі, у якій можливий був відіменниковий вищий ступінь порівняння на зразок *бережѣ* (ближче до берега), *звѣрѣ*, *скотѣ*: "скотину ли нареку, но ѣ того *скотѣ*: звѣрь ли, – нѣ того *звѣрѣ* ѣ несмыслѣнѣ". Полемізуючи з Ф. Буслаєвим, учений наголошував: "... це явище пояснюється не тим, що *бережѣ* і под. утворилися через посередництво прикметників, як "*бережий*, *скотий*, *звѣрий*", бо саме від прикметника присвійного вищий ступінь був би менш можливий і через те, що вищий ступінь від присвійного значив би "більше приаманний чи той, який належить звірю" [7, с. 37]. У мовній системі такі іменники вказували на кількісно вищий вияв ознаки даного іменника порівняно з відповідним первинним іменником, яка мислиться в ситуації, з контексту (*звѣрѣ* – за наслідком дії; за зовнішнім виглядом; за рисами характеру).

Торкаючись цього питання, О. Есперсен зауважив, що там, де ми зустрічаємо вживання форм вищого і найвищого ступеня іменників, ми спостерігаємо, що і вони виділяють лише саму якість і таким чином передають те ж поняття, що й коли б вони були утворені від справжніх прикметників; між цими двома розрядами слів не можна провести чіткої демаркаційної лінії" [2, с. 88]. Отже, О. Есперсен фактично підтвердив наведені вище думки О. Потебні.

Явище ступенювання іменників наявне і в сучасному мовленні носіїв південно-західних говорів української мови. У цьому плані цікавим є дослідження В. Німчука "Ступенювання у верхньонадборжавських говірках", де зазначається, що у верхньонадборжавських говірках, як і в ряді інших говорів Закарпаття, ступенюються не тільки прикметники й прислівники: своєрідне ступенювання (із часткою *май*) тут мають також дієслова, іменники й пасивні дієприкметники [5, с. 17]. Варто зазначити, що аналітичне ступенювання прикметників, яке виражається формами вищого ступеня з препозитивною або постпозитивною часткою *май*, характерне для всіх карпатських діалектів. На подібне ступенювання імен-

ників і дієслів, із цією ж часткою, у гуцульських говорах звернув увагу й польський дослідник Я. Янів [11, с. 456]. Інформацію про творення вищого й найвищого ступенів порівняння з використанням запозиченої спеціальної частки *май* знаходимо і в монографії А. Грищенка [1, с. 122].

Архаїчне ступенювання іменників, що наявне в окремих говірках української мови, є ще одним підтвердженням правильності думки вчених, що “шлях від іменника до прикметника є атрибутивне вживання іменника”.

Можна вважати доведеним у науці, що явище ступенювання починає свою історію задовго до формування прикметника як частини мови, проявляючи себе на базі синкретичного імені.

Отже, на мовному рівні категорія порівняння, перш за все, проявляється в граматичній категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників. У такому вияві її часто називають градуальністю. Історично градуальність виникла ще до диференціації так званого синкретичного імені на окремі лексико-граматичні класи слів, що засвідчується дослідженнями ряду вчених, які акцентували увагу на існуванні архаїчних ступенів порівняння [2, с. 88; 5, с. 17–18; 7, с. 111; 11, с. 456]. Праслов'янська мова – це період становлення й закріплення ступенів порівняння, який залишив свій слід у всіх слов'янських мовах. Цей слід завдяки порівняльно-історичному методу і дав змогу вченим достовірно відтворити етапи становлення ступенів порівняння, зокрема в праслов'янській мові.

Література

1. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
2. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
3. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание / В. М. Жирмунский. – Л. : Наука, 1976. – 696 с.
4. Марр Н. Я. Избранные труды / Н. Я. Марр. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1936. Т. 2. – 1936. – 417 с.
5. Німчук В. В. Ступенювання у верхньонадборжавських говірках / В. В. Німчук // Питання граматики і лексикології української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 17–29.
6. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Наука, 1960. – 450 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. Т. 3. – 1968. – 551 с.
8. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Л. П. Якубинский. – М. : Учпедгиз, 1953. – 368 с.
9. Brugmann K. Kurze vergleichende grammatik der indogermanischen Sprache / K. Brugmann. – Berlin und Leipzig, 1922. – 777 s.
10. Hirt H. Indogermanische Grammatik. Teil 3 / H. Hirt. – Heidelberg, Carl Winters Universitat – Sbuchhandlung, 1927. – 260 s.
11. Janow Jan Ze stosunkow jezykowych malorusko-rumunskich / J. Janow // Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. – Л., 1929. – С. 456–481.